

Олена Борисівна Походяща
кандидат історичних наук,
заступник головного зберігача,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
arxangel7@ukr.net

Olena Pokhodiashcha
PhD,
Deputy Chief Collections Curator,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**ПОРТРЕТ ГЕНЕРАЛ-ФЕЛЬДМАРШАЛА М. І. КУТУЗОВА
З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**PORTRAIT OF FIELD MARSHAL MIKHAIL KUTUZOV
FROM THE COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY**

Анотація

До наукового обігу вводиться портрет Михайла Кутузова з колекції Національного музею історії України. У статті автор провела атрибуцію твору, визначивши його датування, місце перебування та авторство. Завдяки комплексному методу дослідження було встановлено, що портрет написаний російським художником Романом Волковим у 1813–1816 рр. на замовлення дійсного статського радника Федора Опочиніна для митрополита Київського і Галицького Серапіона.

Ключові слова: портрет, Михайло Кутузов, Роман Волков, Київ, музей, війна 1812 р., Києво-Печерська лавра, Софійський собор, митрополит Серапіон

Summary

This article attempts to introduce the scientific portrait of Mikhail Kutuzov from the collection of the National Museum of Ukrainian History. In the article, the author conducted attribution of the work, defining the dating his place of residence and authorship. Due to the complex method of investigation it was established that the portrait was painted by famous Russian artist Roman Volkov in 1813–1816 on a commission from the State Councilor Fedor Opochynina for Metropolitan of Kyiv and Galician Serapion.

Keywords: portrait, Mikhail Kutuzov, Roman Volkov, Kyiv, Museum, War 1812, Kyivo-Pecherska Lavra, Saint Sophia Cathedral, Metropolitan Serapion

Портретна колекція НМІУ представлена зображеннями видатних історичних діячів різних епох від козацької доби до сучасності, зокрема і військовими, що брали участь у війні з Наполеоном. Історичні події франко-російської війни 1812–1814 рр. проілюстровані творами живопису, графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва. Серед зразків образотворчого мистецтва увагу привертає репрезентативний живописний портрет генерал-фельдмаршала Михайла Іларіоновича Кутузова. В музейній документації полотно зафіксоване як твір невідомого художника без визначення місця походження (інв. № М–1356) (рис. 1).

Рисунок 1. Художник Р. Волков. Портрет генерал-фельдмаршала М. Кутузова. Полотно, олія. 130х97 см. Російська імперія. 1813–1816. НМІУ, інв. № М –1356.

Завдяки комплексним розвідкам з атрибуції портрета з'явилося більше інформації про місце його створення, походження та датування. Під час атрибуції були застосовані історіографічний, візуальний, технологічний, іконографічний та порівняльний методи дослідження.

Враховуючи надзвичайну популярність М. Кутузова, героя франко-російської війни 1812–1814 рр. як серед сучасників, так і серед наступних поколінь, зазначимо, що його образ писали російські та іноземні художники, однак найціннішими є полотна, створені за життя фельдмаршала. Переважно це зображення у повний зріст або погрудні, де полководець одягнений у військовий мундир із нагородами. Образ видатного полководця творили К. Розентретер, Г. Робінсон, Л. Сент-Обен, І. Олешкевич, Д. Готвуд, О. Орловський, Ф. Боленгер, С. Герасимов, Дж. Доу, Д. Дайтон, С. Карделлі, М. Самокиш, В. Серов, І. Ротарі та Р. Волков¹. Порівняльний аналіз вказав на схожість портрета з НМІУ та зображення М. Кутузова, виконаного Р. Волковим у 1813 р., яке вважається одним із найбільш вдалих серед решти зображень і перебуває в експозиції Музею-панорами “Бородинська битва” (інв. № Ж–99) (рис. 2).

¹ Ровинский Д. Подробный словарь русских гравированных портретов: Изд. с 700 фототип. портр.: в 4-х т. / Сост. Д. А. Ровинский. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1886–1889. – Т. 2: Е–О. – 1887. – 737–1420 стб.; Мемориал Отечественной войны 1812 г. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.museum.ru/museum/1812/Download/1812db>. – Название с экрана.

Рисунок 2. Художник Р. Волков. Портрет генерал-фельдмаршала Михайла Кутузова. Полотно, олія. 132,5x99,5 см. Російська імперія. 1813. Музей-панорама “Бородинська битва”, інв. № Ж-99.

Поява зображень М. Кутузова в Україні – явище не випадкове, адже доля неодноразово зводила полководця із цим краєм. Своє повне прізвище – Голенищев-Кутузов, він успадкував від батька – генерал-поручика, сенатора Іларіона Матвійовича. М. І. Кутузов (1745–1813) до 1759 р. отримував домашню освіту, а потім за родинною традицією навчався у Дворянській артилерійській та інженерній школі, після закінчення якої в 1761 р. залишився там викладачем математики. З цього часу й розпочалася військова кар’єра М. Кутузова. Вже через декілька місяців він отримав посаду флігель-ад’ютанта в генерал-губернатора П. Гольштейн-Бекського. А наступного року йому доручили командування ротою Астраханського піхотного полку в О. Суворова. З 1770 р. Михайло Іларіонович блискуче проявив себе у війні з Туреччиною, воюючи у Першій Дунайській армії генерал-фельдмаршала П. Румянцева. З 1772 р. він отримав направлення до Другої Кримської армії, та в 1787–1791 рр. брав участь у російсько-турецькій війні, під час якої М. Кутузову довелося брати участь у штурмі фортеці Ізмаїла разом із О. Суворовим. Останній так згадував Михайла Іларіоновича: “Генерал Кутузов йшов у мене в лівому крилі, але був моєю правою рукою”. Доблесть та відвага полководця у війні з турками були помічені, за що йому було присвоєно титул графа та світлішого князя². З 1801 р., за Олександра І, М. Кутузова призначили військовим губернатором Санкт-Петербурга. Відстоювання власної позиції полководцем щодо військових дій у першій війні з Наполеоном, головнокомандуючим якої він був, часто викликало незадоволення в Олександра І.

З цього часу, після своєї відставки в 1802 р., М. Кутузов мешкав з родиною в Україні, в Малих Горошках (нині – смт Хорошів Житомирської обл.). Проте талановитого полководця

² Проценко Н. Светлейший князь Михаил Ларионович Голенищев-Кутузов-Смоленский, спаситель отечества в 1812 году от полчищ Наполеона и с ним двадцати народов / Сост. по достовер. источникам Н. Ф. Проценко. – М.: Тип. Шюман и Глушкова, 1864. – 32 с.; Г-ский Г. Вожди русской армии в 1812 г.: в 2 т. – Т. 2: Кутузов; Барклай де-Толли; Багратион. – М.: Тип. “Русская печатня”, 1912. – 32 с.

не забули та в 1806 р. запропонували йому стати київським генерал-губернатором. Михайло Іларіонович переїхав з родиною у будинок на території Печерської фортеці. Кияни радісно сприйняли звістку про обрання М. Кутузова губернатором, посипавши його шлях квітами та несучи на руках. Мешканці Києва ставилися з великою шаную до свого нового очільника за його порядність та відданість роботі. Та особливо він їм запом'явся завдяки організації проведення Контрактних ярмарок у місті³. У березні 1808 р. Олександр I згадав про видатного полководця М. Кутузова та направив його командиром корпусу в Молдавську армію, а потім призначив литовським військовим губернатором. Навіть після відїзду М. Кутузов дистанційно залишався на посаді київського губернатора та генерал-губернатора Південно-Західного краю, доки в 1810 р. не був призначений на цю посаду М. Милорадович.

Під час франко-російської війни 1812–1814 рр. М. Кутузов очолив петербурзьке, а згодом – московське ополчення. 4(16).05.1812 р. в Бухаресті полководець підписав Бухарестський мирний договір, за яким Бессарабія з частиною Молдови переходила до Росії. Це була воєнна та дипломатична перемога. Надзвичайно велика популярність М. Кутузова серед сучасників змусила Олександра I призначити його головнокомандуючим армії. М. Кутузова запитували: “Чи сподіваєтесь ви розбити Наполеона?”. “Розбити – ні, а обдурити – сподіваюся”, – відповідав він. У 1812 р. М. Кутузову за виграну Бородинську битву було присвоєно чин генерал-фельдмаршала. У квітні 1813 р. російські війська вийшли до р. Ельби, де Михайло Іларіонович застудився у пруському м. Бунцлау (нині – м. Болеславець у Польщі) і 16.04.1813 р. помер в м. Бреслау (нині м. Вроцлав у Польщі), заповівши поховати себе в Києво-Печерській лаврі, проте його прах перевезли до петербурзького Казанського собору⁴.

При порівняльному аналізі нами було виявлено, що портрет М. Кутузова з НМІУ за розмірами та побудовою композиції цілком подібний до аналогічного портрета з Музею-панорами “Бородинська битва”⁵: поколінна (у три чверті) фігура полководця представлена праворуч на тлі хмарного неба, М. Кутузов зображений у генеральському мундирі з перекинутою через плече стрічкою ордена Св. Георгія I ст., який він отримав “За поразку і вигнання ворога за межі Росії в 1812 р.”. Михайло Іларіонович був одним із чотирьох осіб у історії, які отримали всі ступені (I–IV) цього ордену. За умови носіння знаків ордена Андрія Первозванного інші нагороди можна було не вдягати. Тому на портреті з НМІУ відсутні такі ордени М. Кутузова, як Св. Володимира I і II ст., Св. Іоанна Єрусалимського та Св. Олександра Невського. На шії портретованого – стрічка ордена Св. Анни, який М. Кутузов одержав за бій із турками під Очаковом (21.04.1789 р.). На лівому боці мундира зображені орденські зірки: найвище – Андрія Первозванного, трохи нижче – Св. Георгія, ліворуч від нього – подарований у 1811 р. імператором Олександром I портрет із власним зображенням, прикрашений діамантами. Нижче – зірка ордена Св. Володимира, праворуч – австрійський орден Марії Терезії, який М. Кутузов отримав за бій при Тарутино, та срібна медаль “В пам'ять про Вітчизняну війну 1812 р.” (відсутня на портреті з Музею-панорами “Бородинська битва”). Це можна пояснити тим, що портрет із НМІУ створено вже після упродовження 05.02.1813 р. медалі із зображенням Всевидючого Ока та датою “1812” та нагородження нею Михайла Іларіоновича.

До пояса портретованого підвішена нагородна шабля – алюзія Золотої шпаги “За хоробрість” з діамантами й лаврами, вручена полководцю за бій при Тарутино (16.10.1812 р.). М. Кутузов зображений із покладеною на цю шпагу лівою рукою, а його правиця оперта на підзорну трубу.

³ Генерал-фельдмаршал Михайло Іларіонович Голенищев-Кутузов [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://1812.org.ua/2013/06/kyivsky-gubernator-myhailo-kutuzov> – Назва з екрана

⁴ Усенко П. Кутузов Михайло Іларіонович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 5: Кон-Кю. – С. 537.

⁵ Музей-панорама “Бородинская битва”. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://kraeved1147.ru/borodinskaya-panorama-imperatoryi-feldmarshal-generalnyi> – Название с экрана.

Окрім схожої композиційної побудови й одягу портретованого, варто звернути увагу на особливості зображення обличчя полководця, представленого на портреті у 68-річному віці, із сивим кучерявим волоссям, зачесаним назад. При порівняльному аналізі обличчя Михайла Іларіоновича на портретах із НМІУ та Музею-панорами “Бородинська битва” ми виявили деякі відмінності. На портреті з НМІУ кольорова гама дещо тепліша, що давало підстави для сумнівів стосовно авторства Р. Волкова. Проте вивчений нами реставраційний паспорт Республіканської науково-реставраційної виробничої майстерні № 1 від 05.12.1953 р. засвідчив, що під час технологічного обстеження картини реставратори І. Казаков та Ф. Демидчук з’ясували, що полотно – середньої зернистості, ґрунт емульсійний, живописне письмо тонкошарове із корпусною пропискою світла, а на місцях механічних пошкоджень (обличчя, груди, ліве плече) були значні випадки фарби (рис. 3). Реставратори максимально поновили втрати фарбового шару, поставили латки на восковій мастиці та провели прогладжування на мармурі місць закріплення.

Рисунок 3. Фрагмент. Портрет М. Кутузова під час реставрації. Російська імперія. 1813–1816. НМІУ, інв. № М–1356.

Про те, що портрет із НМІУ писано з натури, свідчить відсутність на оці М. Кутузова пов’язки, яку зображували ті художники, які не були знайомі з портретованим особисто: при поранення у праве око, М. Кутузов ніколи не носив пов’язку. Вперше куля пробила скроню Михайла Іларіоновича й зачепила око у бою під Алуштою наприкінці російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Після цього він довго лікувався, а після одужання знову повернувся до Криму – цього разу під командування О. Суворова. На початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. М. Кутузов зі своїм корпусом охороняв південно-західні кордони Росії, у складі Катеринославської армії Потьомкіна брав участь у облозі Очакова (1788). Під час відбивання нападу турків куля влучила М. Кутузову в щоку і вийшла через потилицю. Коли він одужав, лікар зауважив: “Мабуть, провидіння зберігає цю людину для чогось незвичайного, адже він зцілювся від двох ран, з яких кожна була смертельна”⁶.

Портрет із Музею-панорами “Бородинська битва”, написаний на початку 1813 р., є одним

⁶ Бантыш-Каменский Д. 40-й генерал-фельдмаршал князь Михаил Илларионович Голенищев-Кутузов-Смоленский // Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: в 4-х ч. – Репринтное воспроизведение издания 1840 года. – М.: Культура, 1991. – Т. 1. – С. 269–272.

із тих, що спочатку знаходився в Казанському соборі м. Санкт-Петербург над могилою генерал-фельдмаршала, а потім став власністю члена Державної Думи М. Тучкова та експонувався на виставці, присвяченій 100-річчю франко-російської війни 1812–1814 рр.⁷

Показово, що портрети такого визначного діяча замовляли не тільки його родичі та друзі, а й шанувальники. Це пояснює велику кількість реплік портрета М. Кутузова пензля Р. Волкова, які сьогодні, крім Музею-панорами “Бородинська битва”, зберігаються в зібранні російських музеїв – Державного історичного музею, Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв’язку (Санкт-Петербург) та Павлівському палаці-музеї.

Російський живописець Р. Волков (1773–1831), який у 1808 р. за роботу “Хрещення Господа Ісуса” отримав звання академіка, був вихованцем петербурзької Академії мистецтв. Він створював картини на біблійні та міфологічні сюжети, а також портрети. Окрім портрета М. Кутузова, його пензлю належить “Портрет імператора Олександра І”, “Портрет П. Д. Ларіна” і “Портрет байкаря І. А. Крилова”. Роботи художника нині представлені в Державному Російському музеї (Санкт-Петербург) і Державній Третяковській галереї (Москва)⁸.

Сучасники вважали портрет М. Кутузова роботи Р. Волкова одним із кращих та замовляли з нього авторські репліки, а згодом твір використовували інші художники для написання зображень полководця. Так, англійський живописець Дж. Доу, створюючи Військову галерею 1812 р. в Зимовому палаці, використав для написання портрета М. Кутузова саме роботу Р. Волкова⁹. У Лондоні в 1814 р. з портрета, створеного Р. Волковим, гравер Дж. Годбі виготовив гравюру для масового тиражування¹⁰.

Однак постає питання, за яких обставин робота Р. Волкова могла опинитися в Україні? За музейною документацією встановлено, що портрет М. Кутузова 11.02.1953 р. за сприяння Комітету у справах культосвітніх установ був переданий із фондів Заповідника-музею “Києво-Печерська Лавра” (акт передачі № 98) та прийнятий до музейного зібрання (акт прийому № 640 від 9.04.1953 р.). Інформацію про походження та дату створення портрета містить напис на його звороті: “*Сей портретъ просветлейшего князя Кутузова присланъ изъ С: Петербурга зетемъ его Г: Опачинином ПРЕ Митро: Сертіону / 1816 года*”. З цього напису ми дізнаємося, що портрет був написаний у Санкт-Петербурзі й у 1816 р. переданий митрополиту Київському і Галицькому Серапіону Ф. П. Опачініним (1779–1852) – чоловіком молодшої доньки М. Кутузова, Дарини (крім якої у подружжя Кутузових було ще чотири доньки: Параскева, Анна, Єлизавета та Катерина). Наполеонівські кампанії Ф. Опачинін закінчив у 1808 р. в чині полковника, після чого служив у фінансовій та придворній сферах. Під час замовлення в Р. Волкова портрета свого тестя Ф. Опачинін був дійсним статським радником і з березня 1813 р. став директором Департаменту різних податей і зборів (перебував на посаді до 14.02.1819 р.) та за приведення до ладу справ у Петербурзькій казенній палаті отримав орден Св. Анни І ст.¹¹.

Отже, Ф. Опачинін був одним із шанувальників видатного полководця та перебував з ним у родинних зв’язках. Мешкаючи в одному місті (Санкт-Петербурзі) з художником Р. Волковим та займаючи високу посаду, він мав змогу замовити портрет М. Кутузова для митрополита Серапіона (С. С. Александровського (1747–1824)), який до цього був єпископом Дмитровським,

⁷ Тучков Н. // Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Второй созыв, 1907–1912 гг. / сост. М. М. Боиович. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. – С. 412: портр.

⁸ Волков Роман Максимович (1773–1831) / Традиция. Русская энциклопедия [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://traditio.wiki> – Название с экрана.

⁹ Глинка В., Помарнацкий А. Кутузов, Михаил Илларионович // Военная галерея Зимнего дворца. – 3-е изд. – Л.: Искусство, 1981. – С. 77–82.

¹⁰ Анфилатов В. Гравюрный портрет М. И. Кутузова работы Д. Годби / Материалы IV и V Всероссийской научной конференции (Бородино, 1995–1996). – Бородино, 1997. – 287 с. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.museum.ru/museum/1812/Library/Borodino_conf/1997/Anfilatov.pdf – Название с экрана.

¹¹ Опочинин, Федор Петрович // Русский биографический словарь: в 25 томах. – СПб.–М., 1896–1918. – С. 272–273.

вікарієм Московської єпархії (до 1804 р.). На час написання портрета митрополит Серапіон мав почесне членство у правлінні Санкт-Петербурзької духовної академії¹², отже міг бути знайомим з Ф. Опачініним.

У документах Київської духовної академії знаходимо відомості про те, що означений портрет прикрашав Митрополичий будинок у Києво-Софійському монастирі та в 1909 р. був переданий до Церковно-археологічного музею при КДА¹³. До Києво-Печерського заповідника портрет міг потрапити після закриття в 1922 р. Церковно-археологічного музею КДА.

Комплексні розвідки портрета М. Кутузова з НМІУ дали можливість атрибутувати його як твір російського художника Р. Волкова, створений на замовлення Ф. Опачініна та в 1816 р. привезений до Києва. В 1909 р. портрет поповнив колекцію Церковно-археологічного музею КДА, а після його закриття надійшов до фондів Києво-Печерського заповідника (інв. № КПЛ-41, 311), звідки в 1953 р. був переданий до НМІУ (інв. № М-1356).

Портрет М. Кутузова має визначну історичну та культурну цінність, безпосередньо пов'язаний з історією України, є одним із кращих творів образотворчого мистецтва, присвячених франко-російській війні 1812–1814 р. в колекції НМІУ.

¹² Хроника киевской общественной жизни по дневнику Митрополита Серапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С.445–448.

¹³ Петров Н. Коллекция старых портретов и других вещей, переданная в 1909 г. в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополитского дома / Труды Киевской Духовной Академии. – Кн. 7–8. – К., 1910. – С. 529–541.